

E-ISSN 2582-5429

SJIF Impact - 5.711

AKSHARA

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

March 2025 Special Issue 17/ Volume V (C)

डिजिटल युगात बौद्धिक संपदा हक्कांद्वारे
भारतीय ज्ञान प्रणालीचे संरक्षण व जतन

प्रधान संपादक

प्रो. (डॉ.) अनिल सिंह

प्र. प्राचार्य

सोनुभाऊ बसवंत कला व वाणिज्य महाविद्यालय शहापूर, जि. ठाणे (महाराष्ट्र)

आणि

प्र.अधिष्ठाता,

मानवविज्ञान विद्याशाखा, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

कार्यकारी संपादक

प्रो. (डॉ.) शहाजी एस. वाघमोडे

ग्रंथपाल एवं संयोजक

डॉ. संतोष एल. गायकवाड

उप-प्राचार्य एवं समन्वयक

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli

Akshara Publication

ज्ञानवर्धिनी ट्रस्टचे

सोनुभाऊ बसवंत कला व वाणिज्य महाविद्यालय शहापूर, जि. ठाणे

अंतर्गत गुणवत्ता हमी कक्ष (IQAC)

व

ग्रंथालय विभाग

आयोजित

ICSSR, मुंबई

प्रायोजित

राष्ट्रीय परिसंवाद

डिजिटल युगात बौद्धिक संपदा हक्कांद्वारे
भारतीय ज्ञान प्रणालीचे संरक्षण व जतन

प्रधान संपादक

प्रा. (डॉ.) अनिल सिंह

प्र. प्राचार्य

सोनुभाऊ बसवंत कला व वाणिज्य महाविद्यालय शहापूर, जि. ठाणे (महाराष्ट्र)

आणि

प्र.अधिष्ठाता

मानवविज्ञान विद्याशाखा, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

कार्यकारी संपादक

प्रो. (डॉ.) शहाजी एस. वाघमोडे

ग्रंथपाल आणि संयोजक

डॉ. संतोष एल. गायकवाड

उपप्राचार्य आणि समन्वयक

Akshara Publication

Plot No.42 Akshara Publication,

Gokuldham Residency Wanjola Road Near Star Lone Bhusawal Dist.Jalgaon [M. S.] India 425201

Index

Sr. No.	लेखाचे नाव	लेखकाचे नाव	Pg.No
01	प्राचीन भारतीय स्थापत्य कला घारापुरी लेणी एक अभ्यास	अभिषेक जयदेव ठाकूर डॉ. सुधाकर लहूपचांग	11
02	ग्लोबल डिजिटल अर्थव्यवस्थेत भारतीय ज्ञान प्रणालींच्या संरक्षण आणि प्रचारात डिजिटल लायब्ररीची भूमिका	अश्विनी पांडितराव पाटील	14
03	भारतीय ज्ञान प्रणाली : अनेक विद्याशाखांची मालिका	प्रा. महेश सुकदेव बिन्हाडे	17
04	ग्रंथालय व्यवस्थापनातील आधुनिक तंत्र : आऊटसोर्सिंग व ज्ञानव्यवस्थापन	श्री. धनंजय दत्तात्रय गुरव	20
05	हेमाडपंती स्थापत्यशैली : योगदान आणि उपयुक्तता	डॉ. लीना दिगंबर प्रभु	23
06	विक्रमशिला विद्यापीठ - भारतातील ज्ञान प्रणालीचा समृद्ध वारसा	डॉ. विनोद संभाजी सोनवणे	26
07	पारंपारिक ज्ञान जपण्याचे महत्त्व	बिडवे मारुती शिवाजीराव	29
08	“ग्रंथालय: आपत्ती व्यवस्थापन आणि सुरक्षितता”	डॉ. दिलीप गोविंदा पाटील	32
09	नैसर्गिक आपत्तीत शेतकऱ्यांचे पुनर्वसन करण्यासाठी पीक विम्याची भूमिका	डॉ. दिनेश यादवराव पारखे	37
10	बौद्ध शिक्षण पद्धतीचा उदय आणि विकास एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ. गीता राजेंद्र विशे	40
11	बौद्ध कालीन अर्थशास्त्र : भारतीय ज्ञान पद्धतीचे अध्ययन	प्रा. हर्षवर्धन दामोदर जाधव	43
12	भारतीय खाद्य संस्कृती	डॉ. ज्योती अरविंद पोटे	47
13	भारतीय ज्ञान प्रणाली आणि बौद्ध तत्त्वज्ञानाचे महत्त्व	डॉ. कन्नाडे एम. के.	52
14	ख्रिस्ती साहित्यातील ज्ञानपरंपरा	डॉ. संदीप भागू चपटे	56
15	भारतीय ज्ञान परंपरेतील संत तुकारामांचे सामाजिक व सांस्कृतिक योगदान: एक दृष्टिक्षेप	डॉ. संजय तुकाराम निचिते	59
16	भारतीय ज्ञान परंपरा आणि नवीन शैक्षणिक धोरण	डॉ. बिराजदार श्रीमंत महादेव	62
17	जागतिक व्यापार संघटनेतील बौद्धिक संपदा एकाधिकार कायद्याचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम, आव्हाने आणि उपाययोजना	डॉ. शेख आलम गफूर	67
18	प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धती आणि विद्यापीठे	सौ. सरिता दशरथ देशमुख डॉ. बबन भिवसेन जाधव	71
19	NEP २०२० मध्ये भारतीय ज्ञान प्रणालींचा समावेश करणे	डॉ. मुग्धा प्रभाकर सांगेलकर	74
20	भारतीय ज्ञान प्रणालीचा जागतिक प्रभाव	डॉ. परदेशी सुनिल लक्ष्मण	78
21	भारतीय ज्ञान प्रणाली आणि अर्थशास्त्र	प्रा. पठाडे अनिल कुंडलिक	80
22	भारतीय सांस्कृतिक वारसा आणि पारंपारिक ज्ञान	प्रतिभा किशन पवार आणि डॉ. सुनिता पी पेटकर	83
23	वसाहतवाद आणि जागतिकीकरणाच्या युगानंतर भारतीय ज्ञान प्रणालीचा चिकित्सक अभ्यास	डॉ. संदीप विलासराव घोडके श्री. प्रविण बाजीराव साळुंके	85
24	योग योगा आणि भारतीय ज्ञान परंपरा	प्रा. महेश भाऊ थोरात सुमिता चंद्रकांत डेरे(भोसले)	90
25	भारतीय ज्ञान परंपरा आणि बौद्ध तत्त्वज्ञान	प्रा. संदीप शांताराम पवार	94
26	भारतीय ज्ञान व्यवस्थेत कौटिल्य यांच्या आर्थिक विचारांचा अभ्यास	डॉ. संते लालचंद्र रामचंद्र	100
27	भारतातील पारंपारिक जल व्यवस्थापन प्रणाली – एक भूगोलशास्त्रीय दृष्टिकोन	प्रा. स्कंधा खेडेकर	103
28	भारतातील नगर नियोजन: एक संक्षिप्त इतिहास	श्रीमती सीमा जालिंदर भोसले	106
29	भारतीय ज्ञान प्रणाली - शिक्षणशास्त्र	सुधा किशन पवार डॉ. योगेंद्र व्ही. पवार	109
30	भारतीय परंपरेतील ‘योग’ साधना महत्त्व आणि परंपरा	प्रा. डॉ. सुनिलदत्त नारायण गोडसे	111

31	कृष्णा खोऱ्यातील माती व लागवडयोग्य जमीन	डॉ. अशोक नामदेव ससाणे प्रा. वसुंधरा दत्ताराम साळुंखे	113
32	मध्ययुगीन भारतातील शिक्षणपद्धती	प्रा. यादव धोंडूजी मोरे	117
33	भारतीय ज्ञान प्रणाली आणि आधुनिक शिक्षण	डॉ. गुरुनाथ मावंजी घुटे	120
34	१९९० नंतरचे जागतिकीकरण आणि ग्रामीण कादंबरी	डॉ. अनिल बळिराम बांगर	124
35	वर्तमान शैक्षणिक परिस्थितीत भारतीय ज्ञानपरंपरेचे अध्यापनकार्य: एक चिंतन	डॉ. संदिपान श्रीमंत नवगिरे	127
36	‘वारकरी संप्रदायातील ज्ञान परंपरा’	प्रा. बंडू वसंत बिन्नर	130
37	भारतीय ज्ञान परंपरा आणि भारतीय शेती एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा. संजय महेबूब तडवी	133
38	आदिवासी लोकसाहित्याची ज्ञानपरंपरा	डॉ. राजू शंकर शनवार	136
39	भारतीय ज्ञानपरंपरेत संत ज्ञानेश्वरांचे वाङ्मयीन कार्य	प्रा. सरला कातकाडे	139
40	प्राचीन भारतीय मूर्तिकला : भारतीय ज्ञान परंपरेचा वारसा	डॉ. गौतम गोविंद सोनवणे	142
41	चतुर्दशविद्या: भारतीय ज्ञान परंपरा आणि प्राचीन भारतीय इतिहासाचे भांडारगृह	डॉ. सीमा नरेश परटोले	147
42	भारतीय ज्ञान परंपरेच्या जतनात लेण्याचं योगदान	प्रा. प्रविण दत्तात्रय ठाकरे	151

भारतीय ज्ञान प्रणाली आणि बौद्ध तत्त्वज्ञानाचे महत्त्व**डॉ. कन्नाडे एम. के.**

समाजशास्त्र विभागप्रमुख,

राजर्षी छत्रपती शाहू कॉलेज, कोल्हापूर

प्रस्तावना: भारतीय ज्ञान प्रणाली ही जगातील सर्वात प्राचीन आणि व्यापक ज्ञान परंपरांपैकी एक मानली जाते. यामध्ये मानवाच्या सर्वांगीण विकासाला महत्त्व दिले गेले. या ज्ञानाची विशेषता म्हणजे त्याचे आध्यात्मिक आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनाने समाजाच्या सर्व अंगांना स्पर्श करणारे विचार आहेत. विज्ञानाच्या क्षेत्रात भारताचे योगदान मोठे आहे. आर्यभट्ट आणि ब्रह्मगुप्ता सारख्या प्राचीन गणित तज्ञांनी अंकगणित, बीजगणित आणि भूमिती मध्ये लक्षणीय प्रगती केली. सूर्यमालेच्या सूर्यकेंद्री मॉडेलवर आर्यभट्टाचे कार्य त्याच्या काळाच्या अनेक शतके पुढे होते. शून्य ही संकल्पना भारतात निर्माण झाली. आणि गणितात क्रांती घडवून आणली ज्यामुळे दशांश संख्या प्रणालीचा विकास झाला. आम्ही प्राचीन भारताचे खूप ऋणी आहोत आम्हाला मोजणी कशी करायची हे शिकवले ज्या शिवाय आधुनिक वैज्ञानिक शोध अशक्य झाले असते असे उद्गार अल्बर्ट आईन्स्टाईन यांनी काढले. भारतामध्ये पूर्वी प्राचीन काळी गुरुकुल शिक्षण पद्धती अस्तित्वात होती गुरुच्या निवासस्थानी जाऊन विद्यार्थी शिक्षण घेत असत. गुरुकुल शिक्षण पद्धती ही भारतातील प्राथमिक शिक्षणाची पद्धती असलेली दिसून येते. भारताची ज्ञान परंपरा प्राचीन आणि गंगा नदीच्या प्रवाहासारखी अखंड आहे.

व्याख्या :

युनायटेड नेशन्स : पारंपारिक ज्ञान किंवा स्थानिक ज्ञान हे जीवनातील गुंतागुंत समजून घेण्याच्या, मानवी कर्तृत्वाची नोंद आहे आणि अनेकदा प्रतिकूल वातावरणात टिकून राहणे पारंपारिक ज्ञान जे तांत्रिक, सामाजिक, संघटनात्मक किंवा सांस्कृतिक असू शकते ते जगण्याच्या आणि विकासाच्या महान मानवी प्रयोगाचा भाग म्हणून प्राप्त केले गेले.

भारतीय ज्ञान प्रणाली व्याप्ती : भारतीय ज्ञान परंपरा अत्यंत व्यापक आणि सर्वसमावेशक आहे. यामध्ये विज्ञान- तंत्रज्ञान, आयुर्वेद - वैद्यकशास्त्र, योग - ध्यान, तत्त्वज्ञान- धर्म, कला -संगीत, भूगोल- वास्तुशास्त्र, नीतीशास्त्र -राजकारण, सामाजिक विज्ञान, पर्यावरण - निसर्ग या सर्व ज्ञान शाखांनी भारतीय ज्ञान प्रणालीला व्यापक बनवले आहे. भारतीय ज्ञान प्रणालीचा वारसा म्हणजे अहिंसा तसेच मुक्तीचा मार्गाचा शोध आहे.

अध्ययनाची आवश्यकता : आज वैज्ञानिक प्रगतीमुळे मानवाच्या जीवन जगण्याच्या पद्धतीमध्ये अमुलाग्र बदल झालेला आहे. जीवनात ताणतणाव वाढत आहे. तेव्हा शारीरिक मानसिक आरोग्यासाठी आध्यात्मिक शांतीसाठी सामाजिक मूल्यांची जोपासना करण्यासाठी मानव आणि पर्यावरण यांच्यातील संबंध सुधारण्यासाठी बौद्ध तत्त्वज्ञानाची आवश्यकता आहे.

आज भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या वारश्यातूनच योग आणि ध्यान पद्धती आपल्यामध्ये बिंबलेल्या आहेत आणि याचा स्वीकार आणि महत्त्व सर्व जगाने स्वीकारलेले पाहायला मिळते या प्रणाली द्वारे पारंपारिक ज्ञान पुढील पिढीकडे पद्धतशीरपणे हस्तांतरित करता येते. ग्रंथ ज्ञानाबरोबरच शारीरिक श्रमाचे महत्त्व भारतीय ज्ञान परंपरेतून अधोरेखित होते.

प्राचीन शिक्षण प्रणालीत ज्ञान, परंपरा, प्रथा या मानवतेला पोषक होत्या. शिक्षणामध्ये नम्रता, शिस्त, स्वावलंबन, आदर याचा समावेश होता. या माध्यमातून वैज्ञानिक विचार, स्वातंत्र्य, जबाबदारी, समानता, न्याय शिक्षणाचे हे उद्दिष्ट अध्ययनामुळे साध्य होऊ शकते.

वैदिक कालखंडात स्त्री शिक्षणाच्या क्षेत्रात भारताची कामगिरी उल्लेखनीय अशी होती. मैत्रेयी, ऋतभरा, अपाला, गार्गी आणि लोपामुद्रा इत्यादी स्त्रियांची नावे त्यांच्या बुद्धिमत्तेमुळे जगप्रसिद्ध झाली होती. बोधायन, कात्यायन, आर्यभट्ट, चरक, कणाद, वराहमिहीर, नागार्जुन, अगस्त्य, शंकराचार्य, गौतम बुद्ध, स्वामी विवेकानंद इ. अनेक महापुरुषांनी भारतभूमीवर जन्म घेऊन भारतीय ज्ञान परंपरा समृद्ध करण्यात बहुमोल योगदान दिले आहे. हा वारसा जोपासण्यासाठी तसेच भारताच्या परंपरा आणि सांस्कृतिक मूल्यांचा पाया राखण्यासाठी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 पूर्ण देशात लागू करण्यात आलेले आहे.

प्राचीन भारतीय ज्ञान प्रणाली मध्ये विज्ञान, आयुर्वेद, नाट्य, संगीत, अहिंसा, योग याचबरोबर भारतामध्ये बौद्ध साहित्य समुद्रासारखे अथांग आहे. बौद्ध धर्मातील तत्त्वज्ञान अतिशय महत्त्वाचे आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी म्हटल्याप्रमाणे भगवान बुद्धाचा धम्म हा एक शोध आहे. कारण पृथ्वीवरील मानवी जीवनाच्या सखोल अभ्यासातून तो निर्माण झालेला आहे. आजच्या काळात माणूस सुखाचा शोध घेत आहे पण सुख कशात आहे हे मात्र तो विसरत चालला आहे. भौतिक समृद्धी बरोबर मानसिक समृद्धी आली नाही तर सांस्कृतिक मांड तयार होते आणि ते निरोगी समाजाचे लक्षण मानता येणार नाही. माणूस- समाज- राष्ट्र यांचा संबंध प्रेमाचा, सहिष्णुतेचा आणि एकूण मानवी जीवन समृद्ध करणारा हवा. पण आज समाजामध्ये वेगळे चित्र पाहायला मिळते. अशा स्थितीत बुद्धांच्या विचाराची समाजाला आवश्यकता आहे.

बुद्ध म्हणजे ज्याला सम्यक् संबोधीची प्राप्ती झालेली आहे असा; सम्यक्संबुद्ध, किंवा ज्याला परिपूर्ण ज्ञान प्राप्त झाले आहे असा. पाली भाषेत याला "सम्बज्जू" म्हणजे सर्वज्ञ (अमर्याद ज्ञानी) म्हटलेले आहे. बुद्ध हे व्यक्तित्व नाव नव्हे. ते मनाच्या स्थितीचे किंवा अवस्थेचे नाव आहे. मनाची अशी अवस्था की, जी मानसिक विकासाच्या अत्युच्च शिखरावर पोहोचली आहे.

भारतीय समाजाने गौतम बुद्धाचे जीवन व चरित्र यापासून खूप प्रेरणा घेतलेली आहे. बुद्धांचे विचार व कार्य काळातील आहे. बुद्धाने सर्वसामान्यांच्या दुःख मुक्तीसाठी गृहत्याग केला. त्यांनी व्याधीग्रस्तांची सेवा हीच पूजा मानली. दुःखीत पिढीतांसेबत स्वतःला, धम्माला त्यांनी जोडून घेतले. मानवी करुनेने अनेक अपेक्षित घटकातील विविध वृत्ती - प्रवृत्ती, संप्रदायातील दुःखीत, शोषित, पिढीताना त्यांना उराशी कवटाळले आणि कित्येकांचे मनुष्यत्व उन्नत बनविले. समाजातील विषमता, शोषण, कर्मकांड, अंधश्रद्धा, चमत्कार यातून समाजाची सुटका केली. कोणी निंदा केली तर अस्वस्थ न होता तसेच कोणी स्तुती केली तर हुरळून न जाता चिकित्सा केली पाहिजे असे त्यांचे मत होते. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या मूल्यांचा पुरस्कार करून निर्वाण कसे प्राप्त करावे याचे ते मॉडेल होते. याची शिकवण त्यांच्या चरित्रातून मिळते.

विकसित मनुष्यत्व, पूर्णत्वाची रूप, सदगुणांचा समुच्चय, निर्मळ प्रसन्नता, निष्कलंक चारित्र्य, शुद्ध मैत्री, सम्यक करण्याचे जीवनातील असलेले महत्त्व हे त्यांच्या चरित्राचे गुणविशेष आहेत. सर्वसामान्यांना आपलेसे करून सर्वसामान्य व्यक्ती देखील बुद्धत्व प्राप्त करू शकतो. हा आत्मविश्वास देऊन गौतम बुद्धांनी मानवी जीवनातील मर्यादा जाणून त्यांचा शोध घेऊन त्यातून बाहेर पडण्यासाठी अनेकांना संधी दिली. त्याचे व्यक्तिमत्त्व इतक्या उंचीवर असून देखील ते स्वतःला इतरांपेक्षा वेगळे कधीही समजत नसत. अनुभवप्रामाण्य ही कोणत्याही वर्तनाची कसोटी मानली. सामाजिक जीवन विवेकाने, संयमाने, सहिष्णुतेने कसे जगावे याचा संदेश त्यांच्या तत्त्वज्ञानातून मिळतो. आजच्या युवकातील विवेक आणि संयम संपत चाललेला आहे. जीवनात जेवढी धनसंपत्ती महत्त्वाची आहे त्यापेक्षा जास्त संयम महत्त्वाचा आहे. काम, क्रोध, लोभ, मोह, मत्सर या विकारापासून दूर राहण्यासाठी संयमाची आवश्यकता आहे आणि ते बौद्ध तत्त्वज्ञानाच्या माध्यमातून समाजाला प्राप्त होऊ शकते. जात वर्ण धर्मपंथ यांच्या कोणत्याही अशी प्रकारची विषमता बुद्धांच्या विचारांमध्ये पाहायला मिळत नाही. मानव कोठे कोणत्या अवस्थेत राहतो हे महत्त्वाचे नसून तो आपली जबाबदारी कशा पद्धतीने पार पाडतो हे महत्त्वाचे मानले. भिक्खू असो वा गृहस्थ निर्दोष आचरण हीच जीवनाची कसोटी असल्याचे त्यांनी मानले. स्त्रियांच्या धम्मप्रवेशाविषयी वास्तवादी भूमिका घेतली. ज्ञान प्राप्त करण्यास पुरुष इतक्यात स्त्रिया समर्थ असल्याचे सांगून त्यांच्या सामर्थ्याकडे पाहण्याचा नवा दृष्टिकोन जगाला दिला. मुलींच्या जन्माचे स्वागत करण्याच्या प्रेरणा तत्कालीन समाजाला देऊन स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याविषयी अनुकूल असे वातावरण तयार केले. शील, समाधी, प्रज्ञा, अरिय अष्टांगिक मार्ग, चार अरिय सत्ये, प्रतीत्यसमुत्पाद, अनित्यतावाद, अनात्मवाद, द्वादशनिदान, निब्बान इत्यादी धम्मविषयक विचार सांगून त्यांची मानवी जीवनातील उपयुक्तता त्यांनी स्वतःच्या आचार-विचारातून लोकांसमोर ठेवली.

धम्मात प्रत्येक व्यक्ती स्वतंत्र असून प्रत्येकाला चिकित्सेचा अधिकार असतो. एखादी गोष्ट स्वीकारण्याचे वा नाकारण्याचे स्वातंत्र्य असते. कर्मकांड, शोषण, मोक्ष, आत्मा, पुनर्जन्म, स्वर्ग-नरक, यज्ञ, ग्रंथप्रामाण्य याला नकार असतो. धम्म विवेकावर आधारलेला असून त्यामध्ये नीतिला व अनुभवाला प्राधान्य असल्याचे तथागतांनी आपल्या उपदेशातून लोकांसमोर ठेवले. त्यांनी आपल्या उपदेशातून मानवी जीवनाला, त्यांचे जीवन उन्नत बनविण्यासाठी आवश्यक असे तत्त्वज्ञान समोर ठेवून विवेकाला आवाहन करून त्यांना स्वातंत्र्याचा अधिकार बहाल केला. त्यांनी समाजाला केवळ तत्त्वज्ञान सांगितले नाहीत तर त्याचे स्वतः पालन केले. त्यांचे तत्त्वज्ञान म्हणजे समाजातील दुःखमुक्तीचे नियमच आहेत.

बुद्ध सांगतात की, जगामध्ये दुःख आहे, ही पहिली समस्या आणि हे दुःख कसे नाहीसे करावे व मानव जातीला कसे सुखी करावे ही दुसरी समस्या आहे. आणि या दोन्ही प्रश्नाचे उत्तर त्यांना मिळाले ते म्हणजे सम्यक संबोधी म्हणजे खरी ज्ञान प्राप्ती होय. केवळ क्रमिक पुस्तके वाचून पास होणे म्हणजे ज्ञान प्राप्ती नव्हे. माणूस आणि माणसाचे माणसाशी या जगातील नाते हा बुद्धांच्या धम्माचा केंद्रबिंदू आहे. दुःखाचे अस्तित्व मान्य करणे आणि ते नष्ट करण्याचा मार्ग दाखविणे हाच भगवान बुद्धांच्या धम्माचा पाया आहे. आणि दुःख नष्ट करण्यासाठी पावित्र्याचा, सदाचाराचा आणि शील मार्गाचा अवलंब करणे हा मार्ग सांगितला. बुद्धांनी चांगल्या जीवनाची पाच तत्वे आहेत: (१) कोणत्याही प्राण्यांची हिंसा न करणे व त्याला इजा न करणे., (२) चोरी न करणे अर्थात दुसऱ्याच्या मालकीची वस्तू न बळाकावणे, (३) व्यभिचार न करणे, (४) असत्य न बोलणे, (५) मादक पेय ग्रहण न करणे."

बुद्धांनी समाजात जी शिकवण दिली तिचे पहिले वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी सर्व गोष्टींचा मध्यबिंदू मन आहे असे मानले. मनाचे आकलन झाले की सर्व वस्तूंचे आकलन होते. मनाचे संस्काराकडे सगळ्यात आधी लक्ष पुरवणे गरजेचे आहे.

बुद्धांच्या शिकवणीचे दुसरे वैशिष्ट्य असे की, आपल्यामध्ये निर्माण होणाऱ्या आणि आपल्यावर बाहेरून ज्यांचा परिणाम होतो अशा सर्व बऱ्या वाईट गोष्टींचे मन हे उगमस्थान आहे. चांगल्या व वाईट दोन्ही गोष्टी मनातून उत्पन्न होतात. अशुद्ध चित्ताने केलेल्या कृतीमुळे जीवनात दुःख येते. म्हणून चित्तशुद्धी हे धर्माचे सार होय. बुद्धांच्या शिकवणीचे तिसरे वैशिष्ट्य पापकृत्ये टाळणे हे होय. आणि चवथे वैशिष्ट्य असे की, खरा धर्म हा धर्मग्रंथात नसून धर्मतत्त्वाचे पालन करण्यात आहे. परंतु समाजातील अनेक लोक आज धर्मग्रंथातील अवैज्ञानिक विचारसाखळीत अडकलेले आहेत. समाजाला डोळस बनविण्यासाठी, त्यांच्या विचारात परिवर्तन करण्यासाठी बुद्धांची शिकवण महत्त्वाची आहे.

गौतम बुद्धांनी आणि आपल्या प्रवचनात म्हटले की, "जेव्हा तुम्ही स्वतःवर विजय मिळवू शकाल तेव्हाच फक्त तुम्ही कामतृष्णेपासून मुक्त होऊ शकाल. मग तुम्हांला ऐहिक सुखोपभोगाची इच्छा होणार नाही आणि नैसर्गिक गरजांच्या तृप्तीमुळे तुमच्यात मलीन विकार निर्माण होणार नाहीत. तुमच्या शारीरिक गरजेनुसार तुम्ही खा, प्या." जीवनाच्या स्वाभाविक गरजांची पूर्ती करणे ही वाईट गोष्ट नाही. शरीराचे आरोग्य राखणे हे आपले कर्तव्य आहे. बुद्ध म्हणतात जीवनाची आत्यंतिक अशी दोन टोके आहेत त्यापैकी मध्यम मार्गाची निवड केली पाहिजे. हिच शिकवण ते देत असत. त्यांनी सांगितलेले शीलमार्ग सर्व समाजासाठी आजही मार्गदर्शक ठरणारी आहेत.

शीलमार्ग

- १) शील- शील म्हणजे नीतीमत्ता, वाईट गोष्टी न करण्याकडे आणि चांगल्या गोष्टी करण्याकडे असलेला मनाचा कल.
- २) दान- स्वार्थाची किंवा पतारफेडीची अपेक्षा न करता दुसऱ्याच्या भल्यासाठी स्वतःची मालमत्ता, रक्त आणि देह अर्पण करणे, इतकेच नव्हे तर प्राणत्याग करणे म्हणजेच दान होय.
- ३) उपेक्षा- उपेक्षा म्हणजे औदासीन्याहून निराळी अशी अलिप्तता, अनासक्ती, आवड किंवा नावड नसलेली ती एक मनाची स्थिती होय. फलप्राप्तीने विचलित न होणे. परंतु निरपेक्षतेने सतत प्रयत्न करीत राहणे म्हणजेच उपेक्षा.
- ४) नैष्कर्म्य- नैष्कर्म्य म्हणजे जेहिक सुखाचा त्याग.
- ५) वीर्य- वीर्य म्हणजे योग्य (सम्यक) प्रयत्न हाती घेतलेले काम यत्किंचितही माघार न घेता अंगी असलेल्या सर्व सामर्थ्यानिशी पूर्ण करणे म्हणजे वीर्य.
- ६) शान्ति- शांती म्हणजे क्षमाशीलता, द्वेषाने द्वेषाला उत्तर न देणे हे याचे सार होय, कारण द्वेषाने द्वेष शमत नाही. तो फक्त क्षमाशीलतेनेच शांत होऊ शकतो.
- ७) सत्य- सत्य म्हणजे खरे. माणसाने कधीही खोटे बोलता कामा नये. त्याचे भाषण हे सत्यच असले पाहिजे. ते सत्याखेरीज दुसरे काहीही असता कामा नये.
- ८) अधिष्ठान- अधिष्ठान म्हणजे ध्येय गाठण्याचा दृढ निश्चय.
- ९) करुणा - करुणा म्हणजे सर्व मानवाविषयीची प्रेमपूर्ण दयाशीलता.
- १०) मैत्री- मैत्री म्हणजे सर्व प्राण्याविषयी-मित्राविषयीच नव्हे तर शत्रूविषयीदेखील, मनुष्यप्राण्याविषयीच नव्हे तर सर्व जीवमात्राविषयी बंधुभाव बाळगणे.

बुद्धांच्या शिकवणुकीचा अत्यंत महत्त्वाचा भाग म्हणजे अहिंसा होय. त्यांच्यामध्ये अहिंसा म्हणजे हत्या करू नका असे नव्हे तर सर्वांवर प्रेम करा असा होय. बुद्धांनी लोभ व तृष्णा यांच्या आहारी जाऊ नका असा सल्ला दिला. लोभातून दुःख उत्पन्न होते. लोभातून भय निर्माण होते. लोभापासून पूर्णपणे विमुक्त झाल्याने दुःख आणि भया पासून मुक्तता लाभते. कोणालाही द्वेष देऊ नका व दुसऱ्या संबंधी द्वेष भावना बाळगू नका, मनात क्रोध भावना ठेवू नका बैरभाव विसरा व आपल्या शत्रूलाही प्रेमाने जिंक हा बौद्ध जीवन मार्ग आहे. मन घडविते तसा मनुष्य होतो. जो सत आहे त्याचा शोध मनाला करायला लावणे हा संस्कार पुण्यमार्गातील पहिले पाऊल होय. बौद्ध जीवन मार्गाची ही मुख्य शिकवण आहे. जो चुकल्यास रागवतो, जो शिकवतो, वाईट कृत्य करण्यास विरोध करतो तो चांगल्यांना प्रिय व वाईटांना अप्रिय वाटतो. पापी आणि नीच मनुष्याची संगत करू नका. सदाचारी पुरुषाची मैत्री करा. प्रत्येक बाबतीत विवेक ठेवणे, सावधान राहणे, धैर्यशील राहणे, खोटे बोलू नये, खोटे बोलण्यास दुसऱ्याला प्रवृत्त करू नये, खोटे बोलण्याच्या कृत्याला संमती देऊ नये, असत्य बोलणे टाळावे हा बौद्ध जीवन मार्ग होय.

आज समाजात दारिद्र्य, बेकारी आहे. काही मुलं प्रॉपर्टी साठी आई-वडिलांची काळजी घेतात, काही मुलं त्यांना विभक्त ठेवतात किंवा वृद्धाश्रमात ठेवतात. फसवा- फसवीचे प्रचंड प्रमाण वाढलेले आहे. व्यभिचार तर एवढा वाढला आहे की एक वर्षाच्या चिमूटडी पासून ७० वर्षाच्या वृद्धीवर बलात्कार होतो. आज समाजामध्ये आपण पाहतो की अगदी किशोरवयीन मुले देखील विविध व्यसनाच्या आहारी गेलेले पहावयास मिळतात. तेव्हा बौद्ध बौद्ध तत्त्वज्ञानात सांगितले की वाईट माणसावर श्रद्धा असणे, झोपाळूपणा, निरुद्योगीपणा, आळस, आई-वडिलांचे पालन पोषण न करणे, इतरांना फसवणे, आप्तेष्टांचा तिरस्कार करणे, व्यभिचार, मद्यपान, जुगार यामध्ये पैसे खर्च करणे, व्यभिचार करणे इ. अधःपाताचे कारण आहे. जो स्वतःच्या आणि इतरांच्या कल्याणासाठी झटतो तो सर्वात उत्तम पुरुष समजावा अशी सर्वोत्तम पुरुषाची व्याख्या बुद्धांनी केली.

कर्म हेच मानवी जीवनाचा आधार आहे. ज्याप्रमाणे रात्र दिवसाच्या पाठलाग करते त्याचप्रमाणे मनुष्याच्या कर्माचा परिणाम त्याचा पाठलाग करीत असतो. यालाच कर्माचा नियम म्हटलेले आहे. चांगल्या कर्माने प्रत्येकाला लाभ होतो तर वाईट कर्माने प्रत्येकाची हानी होते. त्यामुळे मनुष्याने नेहमी चांगले कर्म करावे असे बुद्ध उपदेश देत. मंत्र, तंत्र, जादूटोणा व भूतप्रेतावरील विश्वास इत्यादी गोष्टी बौद्ध धर्मात दिसून येत नाहीत. पवित्र मानल्या जाणाऱ्या गंगा - यमुना वगैरे नद्यांमध्ये स्नान केल्याने पाप नाहीसे होत नाही. अशी शिकवण पहावयास मिळते

सारांश बुद्धाने नव्हे तर बुद्धांच्या विचाराने संपूर्ण विश्वाचा सर्वांगीण विकास शक्य आहे. बुद्धांच्या तत्त्वज्ञानानेच मानवी जीवनातील दुःखाची तीव्रता कमी होण्यास मदत होईल. जात, धर्म, वंश, लिंग, भाषा, भेदाच्या भिंती नाहीशा होतील. वैश्विक दृष्टिकोनाचे भान येईल. बौद्ध धर्माची तत्त्वज्ञान पूर्णतः विज्ञानावर आधारलेला आहे. सत्याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला जातो.

पारंपरिक वैदिक विचारधारेच्या विरोधात बंड करून सर्वसामान्यांचा विवेक जागृत करण्याचे कार्य त्यांनी केले. बुद्धांनी व्यक्ती स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करून समाजातील अज्ञान, शोषण, विषमता नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न केला. त्यांच्या तत्त्वज्ञानाने जगाच्या इतिहासात आपले स्थान अधोरेखित केले. मानवी जीवनाला नवे अधिष्ठान प्राप्त करून दिले. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा व तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव अडीच हजार वर्षांनंतरही टिकून आहे.

संदर्भसूची :

१. संकलिका कीर्ती पाटील, 'बौद्धधम्म जिज्ञासा,' श्रीपाद इंटरप्राईजेस, नागपूर १२ ऑक्टोबर २००५
२. प्रशांत गायकवाड, 'तथागत बुद्ध चरित्र आणि तत्त्वज्ञान,' लोकायत प्रकाशन, सातारा, ऑक्टोबर २०१५
३. शैलेशकुमार आबासाहेब वाघ व इतर, 'भारतीय ज्ञान प्रणाली,' अथर्व पब्लिकेशन, ३ सप्टेंबर २०२४
४. भीमराव रामजी आंबेडकर, 'भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म,' बुद्धिस्ट रिसर्च असोसिएशन नांदेड, १० ऑक्टोबर १९७०
५. धर्मानंद कोसंबी, 'बौद्ध धर्मावरील चार निबंध,' महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ मुंबई, १९८२
६. साळुंखे आ.ह., 'चार्वाक दर्शन' परिचयमाला पुस्तिका-१, लोकायत प्रकाशन, सातारा, प्रथम आवृत्ती, १ मे १९८२, पुनर्मुद्रण
७. https://en.wikipedia.org/wiki/Vedic_Heritage_Portal
८. <https://en.wikipedia.org/wiki/History>
९. <https://indiafoundation.in/articles-and-commentaries/ancient-indian-knowledge-systems-and-their-relevance-today-with-an->